

УДК 336.741

Тимчишин-Чемерис Юлія Василівна

кандидат економічних наук,
в.о. доцента кафедри обліку і фінансів
Львівський інститут економіки і туризму

Тымчышын-Чемерыс Юлія Васильевна

кандидат экономических наук,
и.о. доцента кафедры учета и финансов
Львовский институт экономики и туризма

Tymchyshyn-Chemerys J.

doctor of economics (PhD), associate professor
Lviv Institute of economics and tourism

**ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ СУТНОСТІ ГРОШЕЙ У
КОНЦЕПЦІЯХ ВИНИКНЕННЯ ТА ПІДХОДАХ
ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ СУЩНОСТИ ДЕНЕГ В
КОНЦЕПЦИЯХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПОДХОДАХ
THEORETICAL UNDERSTANDING OF THE MONEY ESSENCE IN
THE CONCEPTS OF APPEARANCE AND APPROACHES**

Анотація: Розкрито поняття грошей та їх основних концепцій виникнення. Висвітлено альтернативні підходи до визначення сутності грошей.

Ключові слова: гроші, раціоналістична концепція, еволюційна концепція, концепція "сакральних грошей", функціональний підхід, еквівалентний підхід, портфельний підхід, технічний підхід.

Аннотация: Раскрыты понятия денег и их основных концепций возникновения. Освещены альтернативные подходы к определению сущности денег.

Ключевые слова: деньги, рационалистическая концепция, эволюционная концепция, концепция "сакральных денег", функциональный подход, эквивалентный подход, портфельный подход, технический подход.

Summary: Unclosed the meaning of money and their basic concepts of appearance. Highlighted alternative approaches to defining the essence of money.

Key words: money, the rationalist conception, the evolutionary concept, the concept of "sacred money", the functional approach, the equivalent approach, the portfolio approach, the technical approach.

Гроші існують так давно, як і людська цивілізація. Протягом тисячоліть гроші постійно змінювались і сьогоднішній їх стан не є завершальною і остаточною стадією їх розвитку.

Незважаючи на багатотисячолітню історію грошей, світова наука й досі не виробила єдиного погляду на причини їхнього виникнення. Історики, соціологи, антропологи, економісти та представники інших галузей знань критикують існуючі й висувають нові версії появи грошей [3, с. 33].

У працях Платона й Аристотеля є цікаві висловлювання про гроші. Часто згадується про них і в літописах періоду Київської Русі. Проте систематичні дослідження грошей і формування їх наукових теорій почалися з розвитком капіталізму. Вивчення грошей значною мірою визначило формування економічної теорії як науки [4, с. 5]. Класична політекономія Заходу, по суті, виросла з дослідження фундаментальних проблем грошей, що були поставлені у працях А. Сміта і Д. Рікардо. Багато уваги проблемам грошей приділялося у працях відомих економістів нашої доби - Дж. С. Міля, У. Джевонса, Л. Вальраса, М. Туган-Барановського, А. Маршалла, Дж. Кейнса, П. Самуельсона, Д. Патінкіна, М. Фрідмана, А. Гальчинського, М. Савлука, С. Реверчука. Великий внесок у втілення

грошово-кредитної політики України зробив великий український економіст і фінансист Вадим Гетьман.

Під час Першої світової війни М.І. Туган-Барановський поглиблював дослідження у галузі теорії грошей, яку трактував у відповідності з теорією циклічності. У праці "Паперові гроші й метал" він критично розглянув погляди попередників на грошовий обіг і створив власну теорію, яка вважається кількісно-номіналістичною. М.І. Туган-Барановський, багатьма дослідниками вважається засновником теорії паперових грошей, яку плідно використав Дж. Кейнс у своїх прагматичних рекомендаціях, спрямованих на державне регулювання грошового обігу [8].

І.Я. Франко розкрив суть, закономірності виникнення і роль грошей в обміні. У популярному посібнику "Розмови про гроші і скарби" виклав своє розуміння основних функцій грошей, детально розглянув гроші у функції міри вартості, засобу обміну, засобу платежу і скарбів, всебічно і доступно з'ясував закономірності розвитку грошей від зливків, які йшли на вагу, до паперових грошей з їх національною формою, державними знаками і примусовим курсом, слушно підкреслив формування монет і створення скарбів у середні віки, розкрив роль грошей у здійсненні операцій лихварського і торговельного капіталів у докапіталістичну добу [8, с. 263].

Для пізнання природи грошей необхідно з'ясувати питання про їх походження, про причини, що зумовлюють виникнення та існування грошей в економічному житті суспільства. В економічній літературі існують такі концепції (причини) виникнення грошей:

Раціоналістична концепція пояснює виникнення грошей як наслідок раціональної угоди між людьми, які впевнились у тому, що для руху вартості в міновому обігу необхідні спеціальні інструменти. Основи цієї теорії заклав ще Аристотель у праці "Нікомахова етика". Він зазначав, що "за загальною домовленістю з'явилася монета; тому й ім'я їй "носіма", що вона існує не за природою, а по встановленню (nomos) і в нашій спроможності змінити її або вивести з ужитку". Така концепція була панівною у

стародавні часи та добу середньовіччя. Раціоналістична концепція видозмінювалася в процесі вдосконалення наукової думки. Наприклад, її різновидом може вважатися державна теорія грошей німецького економіста Г.Кнаппа. У книзі "Державна теорія грошей" він назвав гроші "продуктом правопорядку", творінням державної влади, встановленим законом платіжним засобом. Сучасні вчені доповнили її суб'єктивістсько-психологічним підходом, за яким гроші є соціальною умовністю, яка набула своїх монетарних якостей завдяки домовленості між людьми. Зокрема, П. Самуельсон стверджував, що гроші є штучною соціальною умовністю. Інший лауреат Нобелівської премії, американський вчений Дж. Гелбрейт гроші розглядає як наслідок угоди між людьми про закріплення грошової функції за коштовними металами. Відомий англійський економіст Л. Харріс у праці "Грошова теорія" викладає суть цієї концепції таким чином: "Сам по собі доларовий білет – річ не потрібна; він набуває вартості лише тому, що суспільство через свої закони і звичаї наділяє його властивістю функціонувати як засіб обігу. Аналогічно до того як морські черепашки, які використовувалися в деяких суспільствах як гроші, не мали б вартості, якби соціальна структура, яка їх породила, не потребувала в якійсь формі грошей і не надала їм відповідної ролі".

Відомий дослідник К. Менгер у праці "Щодо виникнення грошей", опублікованій у 1892 р., навів основний аргумент проти раціоналістичної концепції. Він зауважив, що така визначна подія, як підписання договору чи видання закону про використання грошей, залишилася б у пам'яті людей і була зафіксована бодай в якомусь історичному документі. Але жодна історична пам'ятка не розповідає нам про цю подію. *Еволюційна концепція* – гроші з'явилися у результаті еволюційного процесу, який незалежно від волі людей призвів до того, що деякі предмети виділилися із загальної маси та зайняли особливе місце. Згідно з К. Менгером, навіть під час бартеру різні товари набувають різного ступеня ліквідності. Поступово люди навчилися його розпізнавати. Власники менш ліквідних товарів опинялися в невігідній

ситуації. Для того, щоб якось поліпшити її, вони почали обмінювати власні товари на ті, які їм на цей момент не потрібні, але є більш ліквідними і загалом можуть бути обміняні на бажану річ. Такі більш ліквідні товари переважно завдяки своїм кращим природним властивостям ставали найпривабливішими для всіх учасників ринку та універсально прийнятними в обміні. А. Сміт і Д. Рікардо довели, що провідними передумовами становлення товарно-грошових відносин та їх носіїв (грошей) стали процеси піднесення продуктивності суспільної праці до рівня створення додаткового продукту, який ставав предметом обміну між виробниками. Наступне поглиблення суспільного поділу праці й розвиток багаторівневої спеціалізації виробництва і суспільної діяльності людини розширили масштаби суспільного обміну і сформували історичний процес еволюційного розвитку грошей.

Прусський вчений Б. Лаум у 1924 р. сформулював *концепцію "сакральних грошей"*, згідно з якою причиною виникнення останніх були релігійні звичаї та обряди. Приносячи жертву, виплачуючи штрафи за скоєні злочини, прадавні люди користувалися певними товарами, які стали прототипами сучасних грошей [3, с.34].

У науковій літературі даються досить близькі за змістом визначення поняття грошей: 1. Гроші – це засіб оплати товарів і послуг, засіб вимірювання вартості та засіб збереження (нагромадження) вартості. 2. Гроші – це те, що гроші роблять. Все, що виконує функції грошей і є гроші. (К.Р. Макконел, С.Л. Брю). 3. Гроші визначаються як будь-який товар, який функціонує як засіб обігу рахункової одиниці та засіб збереження вартості (Л. Харріс). 4. "У всіх цивілізованих народів гроші стали загальним знаряддям торгівлі, завдяки якому продаються і купуються різного роду товари або обмінюються один на одного" (А. Смітт). 5. "Гроші, власне кажучи, не є одним із об'єктів. Вони лише інструмент, про який люди домовилися, щоб сприяти обмінові одного товару на інший. Гроші не є жодним із коліс торгівлі, вони – мастило, яке робить рух коліс торгівлі

легшим і плавнішим" (Д.Юм). 6. Гроші – інструмент обміну, який може існувати лише тоді, коли є вироблені товари і люди, спроможні їх виробляти. (А. Ренд).

Загально визнаним є походження грошей з розвитку товарного виробництва і обміну. Різні товари впродовж історії використовувалися як гроші. Звідси безумовним можна вважати, що родовою ознакою грошей виступає їх товарне походження. Також відомо, що всі товари, які служили грішми, використовувалися як еквівалент для обміну на інші товари. Отже, можна зробити таке визначення поняття грошей, як економічної категорії:

Гроші – це особливий товар, який служить загальним еквівалентом. А, загальний еквівалент – це товар, який виражає вартість іншого товару.

Гроші – це загальний посередник, ключ до всієї різноманітності світу. Гроші – це спосіб перетворення абстрактного в конкретне, отже, спосіб збагачення. У грошах, як у дзеркалі, відображається і висвічується все багатство світу. Його там немає, воно тільки висвічується. Але таким чином гроші вказують шлях до багатства і озброюють засобами його досягнення.

Самі по собі гроші ніщо: купа металу, шматок паперу або електронний запис на рахунку. Але це *ніщо* не тільки може перетворитися на *щось*, воно може перетворитися на все. Більш того, всяке *щось* тільки завдяки цьому перетворенню, завдяки цьому *ніщо* і стає реальною річчю, доступною людині [10, с. 45].

Незважаючи на чисельні дослідження грошей, їх суть як особливого суспільного засобу, здатного виконувати роль загального еквівалента, досі дискутується. Не відкидаючи інші твердження, ми виходимо з того, що гроші - це особливий товар, суспільна корисність якого полягає у здатності бути загальним еквівалентом і формою вартості товарів, виражати затрати суспільно-необхідної праці, що втілена у товарі, опосередковувати рух і обмін товарів, об'єднувати приватну працю товаровиробників у систему суспільної праці, забезпечувати еквівалентність обміну між товаровиробниками.

Гроші слугують не тільки засобом взаємодії товаровиробників, а й визначають ефективність функціонування господарського механізму суспільства. Являючись засобом обміну і нагромадження, вони забезпечують перенесення вартості у часі і просторі. Поряд з іншими споживними якостями гроші є загальною споживною вартістю і загальним засобом обміну. Тому категорія «гроші» - це супертовар, що має загальноекономічне навантаження.

Нині грошима називають усе, що є носієм купівельної спроможності і приймається як плата за товари й послуги. Ось чому до грошей відносять банкноти, монети, банківські активи, боргові зобов'язання, а також товарні гроші, тобто споживчі товари, що можуть використовуватися як засіб обміну.

Для цього вони повинні мати наступні властивості:

а) стабільність, тобто якомога триваліше зберігати однакову купівельну силу. Де відсутня стабільність, там гроші витрачаються, щоб не знецінитись, або ж відкладаються у надії, що зростуть у своїй вартості;

б) портативність - здатність легко переміщуватися, бути невеликими, щоб люди могли їх носити і використовувати в потрібних розрахунках;

в) зносостійкість - виготовлятися з міцного матеріалу. Приміром, купюри гривні витримують понад 400 згинань і надійно гарантують тривале перебування у каналах обігу;

г) однорідність - гроші одного й того ж номіналу незалежно від форми повинні мати однакову вартість;

д) подільність - здатність ділитися на частини і мати кратні номінали;

є) пізнаваність - гроші мають бути легко пізнаваними за характерними ознаками і важкими для фальшування [7].

Сутність грошей можна визначити за допомогою таких альтернативних підходів:

1. *Функціональний підхід.* Виходячи з функціонального підходу сутність грошей розкривається у їх функціях та під функціях. Сутність

грошей найповніше виявляється в їхніх функціях. У сучасній зарубіжній та вітчизняній економічній літературі існують різні підходи до розгляду функцій грошей. Так, американські економісти К. Р. Макконнелл і С. Л. Брю основними функціями грошей називають засіб обігу, міру вартості та засобу заощадження. Л. Харріс виділяє функції засобу обігу, одиниці розрахунку та збереження вартості.

Українські економісти, наслідуючи К. Маркса, як правило, визначають п'ять функцій грошей: міри вартості, засобу обігу, засобу нагромадження, засобу платежу і світових грошей.

З названих функцій грошей найбільшу значущість має перша - міри вартості. Являючи собою еквівалентну вартість, гроші тим самим вимірюють вартість усіх товарів в обміні. Здійснення функції міри вартості виявляється у ціні як грошовому вираженні вартості товару. Вартість представлена у грошовій одиниці, виступає як масштаб цін. Коли роль грошей виконували благородні метали, масштаб цін визначався через золотий вміст грошової одиниці, що встановлювався юридичним актом держави. Наприклад, американський долар 1973 р. вміщував 0,736736 г золота. В сучасних умовах золотий зміст національних грошових одиниць офіційно не встановлюється. Функцію міри вартості виконують паперові гроші без золотого забезпечення. Вартість грошей визначається вже не кількістю золота, що міститься в них, а виробленою фактичною масою всіх товарів та послуг. Ціна товару визначається не пропорційно до золотого утримання грошової одиниці, а залежно від рівня витрат виробництва та попиту і пропозиції цього товару на ринку [11].

Друга функція грошей - засобу обігу. Вона пов'язана з тим, що безпосередній обмін товарів переріс у товарно-грошовий обіг. У цьому процесі гроші відіграють роль посередника в обміні двох товарів: товар-гроші-товар. Вони функціонують уже не уявно, а реально, як купівельний засіб платежу і обслуговують акт продажу-купівлі. У наш час цю функцію виконують паперові й кредитні гроші.

Третя функція грошей - засіб нагромадження і заощадження - пов'язана з двома попередніми функціями. Щоб товаровиробникові купити потрібний товар, треба мати певну суму грошей. Тому часто гроші, отримані від продажу товару, вилучаються з обігу і перетворюються на засіб накопичення купівельної спроможності, яка може бути використана на купівлю потрібних товарів у майбутньому. Тобто ця функція пов'язана зі здатністю грошей бути засобом збереження вартості, представником загального втілення багатства, яке товаровиробники прагнуть нагромаджувати. Але реалізація функції грошей як засобу нагромадження і заощадження можлива лише за умови, коли вони є стійкими та стабільними.

Четверта функція грошей - засобу платежу - полягає в тому, що вони стають засобом відкладених платежів, які повинні здійснитися у майбутньому, при сплаті боргових зобов'язань, коли товари продаються в кредит, при виплаті заробітної плати, податків, оплати житла та ін. Цю функцію виконують кредитні гроші (векселі, банкноти, чеки), електронні гроші, на базі яких виникли кредитні картки. Їх застосування звужує сферу використання готівкових грошей і чеків, є стимулом у реалізації товарів та послуг і одночасно інструментом кредиту. Особливість функції засобу платежу полягає в тому, що гроші тут виступають не як засіб обігу, а як індивідуальне втілення суспільної праці, завершуючи кредитну угоду. Розвиток кредитних відносин створює можливість виплачувати позики через взаємні зарахування боргових зобов'язань без залучення наявних (готівкових) грошей.

П'ята функція грошей - світових грошей. Цю функцію породжують взаємодія національного і світового ринку, міжнародна торгівля. Світові гроші функціонують як загальний міжнародний платіжний і купівельний засіб, як загальне втілення суспільного багатства. Спочатку функцію світових грошей виконувало золото. Але поступово його місце посіли резервні національні валюти розвинених країн, до яких і перейшла функція світових грошей (долар США, англійський фунт стерлінгів, європейська

валютна одиниця - ЄВРО та ін.). Їх особливістю є те, що вони мають не тільки внутрішню, а й зовнішню обіговість, тобто вільно обмінюються на валюту інших країн. Але золото і в сучасних умовах залишається надійним гарантом у міжнародних розрахунках, воно є певним резервним, страховим фондом світових грошей і нагромаджується в центральних банках більшості країн світу [11].

2. *Еквівалентний підхід.* При еквівалентному підході гроші виступають не лише як безпосереднє втілення вартості, але і як суспільний еталон виміру останньої, як міра її кількісного визначення. В товарному обігу функція еталона виміру, її міри є суспільною монополією грошей. Визначеність грошей як загального вартісного еквівалента значною мірою пов'язана з реалізацією саме цієї монополії. А це означає, що теорія вартості і теорія грошових відносин органічно пов'язані між собою, будучи невід'ємними складовими однієї економічної теорії – теорії товарно-грошових відносин. Еквівалентний підхід, вважає А. Гальчинський, розглядає гроші лише як виробниче відношення, взяте поза його конкретно функціональним втіленням. Тут ще не йдеться про специфіку якоїсь окремої конкретної форми грошей у своїй реальності, яка функціонує в певній системі товарно-грошових відносин. Природа грошей з позицій еквівалентного підходу розглядається лише в межах простого визначення їхньої абстрактної загальності, як суть грошей взагалі, як економічна структура, не наповнена конкретним змістом [2, с. 68–69]. На думку М. Савлука еквівалентний підхід є більш методологічно витриманим, але має той недолік, що не враховує такого важливого призначення грошей, як обслуговування потреб нагромадження цінності. З цього погляду визначення сутності грошей еквівалентного підходу видається недостатньо повним порівняно з функціональним [5, с. 10].

3. *Портфельний підхід.* Прибічники так званого портфельного підходу до вивчення грошей використали умовний портфель активів окремого економічного суб'єкта, в якому всі активи розмістили в міру зниження їх

ліквідності, тобто здатності до обміну. У фундаментальному підручнику відомого американського ученого Глена Габбарда “Гроші, фінансова система та економіка” знаходимо визначення грошей суто портфельного підходу. “Гроші є активом, тобто вартісною річчю, якою можна володіти. Гроші, як і інші активи, є компонентом багатства, що складається з суми вартості всіх активів за вирахуванням вартості зобов’язань. Проте лише тоді, коли актив виконує роль засобу обміну, його можна назвати грошима” [6, с. 47]. Схоже визначення сутності грошей з позицій портфельного підходу є і у авторів підручника “Современные деньги и банковское дело”. Гроші можуть розглядатися як активи, тобто як щось, що має власну цінність. В цій якості вони є частиною багатства, тобто чистими активами чи сумою активів за мінусом боргових зобов’язань. Гроші – не єдина, але найліквідніша форма багатства, котру можна обміняти на товари і послуги [9, с. 6–7]. Представники портфельного підходу говорячи про визначення грошей часто оперують такими поняттями як: “готівка”, “багатство”, “ліквідні активи”, ”дохід”.

На першому місці в портфелі розміщена готівка, оскільки вона має найвищу–абсолютну–ліквідність, і тому ні в кого не виникає сумніву, що це – гроші. На другому місці розміщені вклади до запитання та карткові, які мають хоч і високу ліквідність, проте нижчу, ніж готівка, їх ще теж вважають грошима, проте дещо “нижчого сорту” На третьому місці розміщені строкові вклади, які мають ще нижчу ліквідність, за що їх називають квазігрошима Ще нижчу ліквідність має наступний актив – облігації, в якому є елементи з достатньою ліквідністю, а є й з у край низькою. Тому в одних країнах перші з них вважаються ще грошима, а другі – ні, а в інших країнах усі облігації вже не вважають грошима. Наприклад, у США короткострокові облігації державної позики ще вважають квазігрошима. В Україні ж усі активи групи “облігації” не вважають грошима.

За портфельного підходу визначення грошей охоплює їх призначення як засобу обігу та платежу, так і засобу нагромадження вартості і тому є достатньо повним і більш прийнятним, ніж перші два. Проте і це визначення, на думку М. Савлука, має істотний недолік – не дає можливості провести чітку межу між грошима (грошовими активами) і негрошима (негрошовими активами), унаслідок чого поряд з поняттям “гроші” з’являється поняття “квазігроші”, маса їх визначається багатьма показниками (агрегатами), які різняться ступенем ліквідності [5, с. 11].

4. *Технічний підхід.* А.Гальчинський виділяє ще один альтернативний підхід до визначення сутності грошей – гроші як технічний інструментарій обміну товарів”[2, с. 69–70]. Суть цього підходу (технічного) полягає в тому, що в процесі реального обміну за допомогою грошей забезпечується реалізація не лише вартості, а й споживчої вартості товару. У зв’язку з цим важливою складовою ознакою грошей є їхня здатність обслуговувати технічний бік обміну – рух споживчих вартостей. Мова йде про взаємозалежність понять “споживча вартість товару” – “гроші як технічний інструментарій обміну”. Зазначене положення є свідченням подвійної природи грошей, доказом того, що їхня глибинна суть утримує в собі не одну, а дві форми, дві лінії розвитку: гроші як вираження суспільного зв’язку мають один цикл розвитку, гроші як інструментарій руху споживчих вартостей – інший цикл. Така структурність грошей увиразнює подвійність процесу товарного обміну, який має в собі цінову оцінку вартості товару, її попередню конвертацію в грошову оболонку, ідеальну метаморфозу товару в гроші. Цей же процес передбачає безпосередній обмін товару на гроші і далі – останніх на інший товар. У цьому разі йдеться про механічне переміщення з одних рук в інші споживчих вартостей, які ще перед тим на базі реалізації функції грошей як загального вартісного еквівалента дістали необхідну для реального обміну цінову оцінку.

На нашу думку, технічний підхід розглядає суть грошей у досить вузькому значенні зосереджуючись лише на інтегральних функціях грошей

– міри вартості та засобу обігу, забуваючи про інші функції. Загалом технічний підхід по-суті є функціональним підходом зосередженим лише на двох найбільш вагомих інтегральних функціях грошей. Отже, гроші, які виникли з вирішення протиріччя товару, не є простим технічним засобом обігу, а відображають глибокі суспільні відносини. Вони є історичною категорією, яка розвивається за своїми законами і набуває власних рис в процесі розвитку [1].

Дослідження альтернативних підходів до визначення сутності грошей підводить до висновку, що не існує єдиного вірного підходу, котрий би повністю розкривав поняття "суть грошей". Кожен із них має як свої переваги так і недоліки. В той же час об'єднання цих підходів дозволяє нам підійти до вирішення питання суті грошей набагато ближче. Зі зміною суспільних умов змінювалися не лише форми і функції грошей, а і їх сутність [1]. Із впевненістю, все це можна пояснити тим, що гроші (як не лише економічна але й історична категорія) є явищем суспільним і тому сутність їх змінюється адекватно змінам характеру суспільних відносин, в яких вони функціонують.

На нашу думку, дуже вдало визначив роль грошей в економічних процесах український мислитель - гуманіст XVI ст. Станіслав Оріховський – Роксолана: "Важко спорудити щось велике, коли нема грошей. Бо гроші є жилами всіх добре ведених справ".

Література:

1. Аржевітін С. Підходи до визначення сутності грошей / Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – Вип. 9. – с. 140-146.
2. Гальчинский А. Теорія грошей: Навч. посібник. – К.: Основи, 1996. – 413 с.
3. Гроші та кредит: підручник / С.К. Реверчук [та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф. С.К. Реверчука. – К.: Знання, 2011. – 382 с.

4. Гроші та кредит: підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / М.І. Савлук, А.М. Мороз, М.Ф. Пуховкіна та ін.; За заг. ред. М.І. Савлука. – К.: КНЕУ, 2002. – 598 с.
5. Гроші та кредит: Підручник / За заг. ред. М.І. Савлука. – К.: КНЕУ, 2006. – 744 с.
6. Габбард Глен. Гроші, фінансова система та економіка. – К.: КНЕУ, 2004. – 889 с.
7. Демківський А.В. Гроші та кредит. Навчальний посібник. – Київ: Дакор, 2007. – 528 с.
8. Злупко С.М. Економічна думка України: Навчальний посібник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с.
9. Миллер Р.Л., Ван-Хуз Давид. Современные деньги и банковское дело. – М.: Инфа, 2000. – 856 с.
10. Філософія грошей в епоху фінансової цивілізації: монографія / кол. авторів; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т.С. Смовженко, д-ра філос. наук, проф. З.Е. Скринник. – К: УБС НБУ, 2010. – 463 с.
11. Федоренко В.Г. Політична економія. Підручник.– 2-ге вид. – К.: Алерта, 2015. – 487 с.